

§ 19. Культура Беларусі ў IX–XIII стст.

МІНІЯЦЮРА ФРЭСКА ЛЕТАПІС БЕРАСЦЯНАЯ ГРАМАТА РАГВАЛОДАВЫ І БАРЫСАВЫ КАМЯНІ АРХІТЭКТУРА ЖЫЦЦЕ

1. Пісьменнасць. Першыя помнікі стараславянскай мовы, што дайшлі да нас, напісаны славянскімі алфавітамі — глаголіцай і кірыліцай. Самыя раннія ва Усходняй Еўропе ўзоры кірылічных тэкстаў адносяцца да першай трэці X ст.

Самыя старажытныя пісьмовыя помнікі стваралі на камені, гліне, дрэве з выкарыстаннем разнастайнай тэхнікі: выразання, выдрапвання. Спачатку абодва алфавіты існавалі адначасова. Але ў далейшым глаголіцу выцесніла кірыліца, якая вытрымала выпрабаванне часам і зрабілася асновай сучасных сістэм славянскай пісьменнасці: рускай, балгарскай, сербскай і інш.

З канца X ст. з пашырэннем міждзяржаўных адносін атрымалі пашырэнне княжацкія пячаткі. Узорам пісьма ўсходніх славян з’яўляецца знойдзеная ў Ноўгарадзе пячатка полацкага князя Ізяслава (канец X ст.) з выявай трызубца і надпісам кірыліцай: «Ізас/лав/ос». У Полацку на тэрыторыі Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра была знойдзена свінцовая пячатка Ефрасінні Полацкай.

Цікавыя надпісы на сценах цэркваў або на надмагільных і межавых камянях. Яны дазваляюць зрабіць вывад пра пашырэнне пісьменства не толькі

Глаголіца і кірыліца

Пашырэнне пісьменства

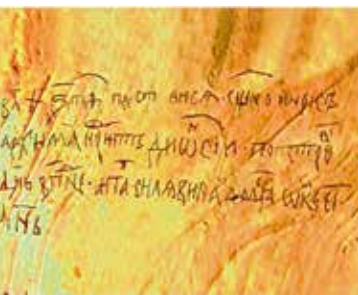

Пячатка Ефрасінні Полацкай. XII ст.

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

1. Растлумачце паходжанне слоў «азбука», «алфавіт». Назавіце аўтараў славянскай азбукі.
2. Параўнайце літары дзвюх азбук. Растлумачце, чаму менавіта кірыліца легла ў аснову сучаснага беларускага алфавіта. Дзе цяпер выкарыстоўваецца глаголіца?
3. У кірыліцы кожная літара мела назву і абрыс, а большасць з іх — і лікавае значэнне. Так, літара «А» называлася «аз», што значыць «Я»; літара «Б» — «букі», што значыць «літара» або «кніга», «пісьмо»; літара «В» называлася «ведзі», г. зн. «ведаю». Якое выказванне можна скласці з назваў першых літар?

Кірыліца			Літары глаголіцы	Кірыліца			Літары глаголіцы
Літары кірыліцы X–XI стст.	Назвы літар	Гукавое спалучэнне		Літары кірыліцы X–XI стст.	Назвы літар	Гукавое спалучэнне	
А	Аз	[a]	ⴐ	Ф	Ферт	[ф]	Ϝ
Б	Букі	[b]	ⴑ	Х	Хер	[x]	Ϟ
В	Ведзі	[v]	ⴒ	Ѡ	От (амега)	[o]	Ϡ
Г	Глаголі	[g]	ⴓ	Ц	Цы	[ц]	Ϣ
Д	Дабро	[d]	ⴔ	Ч	Чэrv	[ч]	ϣ

Фрагмент графіці.
Спаса-Праабражэнская царква.
Г. Полацк

сярод князёў, святароў і манахаў, але і сярод простага народу. Так, каля сабора Святой Сафіі ў Полацку знаходзіцца адзін з так званых Барысавых камянёў, на якім высечаны зварот да Бога. А на вялікім плоскім камені ў падмурку будынка надрапаны імёны людзей, якія будавалі сабор.

Пра распаўсюджанасць пісьменнасці сярод насельніцтва ў XI–XIII стст. сведчыць бытавое пісьменства на васковых таблічках і бяросце. Археологі знайшлі больш за 50 пісалаў па воску, якія спярша вырабляліся з косці, а пазней з жалеза, пакрытага цынкам або меддзю. Перавагай васковых таблічак была іх шматразовасць: напісанае на дошцы загладжвалі лапаткай, пасля вострым канцом пісала рабілі новы запіс. Падобны від пісьма існаваў да з'яўлення паперы.

Бяроза захавалася горш, але на тэрыторыі Беларусі былі знойдзены тры берасцяныя граматы: дзве ў Мсціславе і адна ў Віцебску. Яны ўяўляюць асабліваю цікавасць як крыніцы, у якіх адлюстравана штодзённае жыццё людзей. Захавалася некалькі надпісаў, зробленых на розных прадметах побыту: на посудзе, драўляных калодках, прасліцах. Яны сведчаць пра прыналежнасць рэчаў канкрэтным асобам.

Берасцяная грамата.
Г. Віцебск. Канец XIII ст.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Берасцяныя граматы тых гадоў уяўлялі сабой кароткія, але інфарматыўныя паведамленні. Большая іх частка змяшчала асабістыя пасланні, літаратурныя і фальклорныя творы (замовы, школьныя жарты, загадкі, настаўленні па хатняй гаспадарцы), запісы вучэбнага характару (азбукі, склады, школьныя практыкаванні, дзіцячыя малюнкі і крамзолі).

1. *Растлумачце, чаму берасцяныя граматы называюць «сярэдневяковымі SMS-паведамленнямі».*
2. *Якая інфармацыя і з якой мэтай запісвалася і перадавалася іншым людзям?*
3. *Ці можна будзе даведацца пра штодзённае жыццё сучаснага чалавека з архіва яго перапіскі ў месенджарах і сацсетках?*

2. Вусная народная творчасць. Вусная народная творчасць як першааснова ўсякай літаратуры складае важную частку духоўнага жыцця народа. Гэта культура малітваў, казак, міфаў і магічных заклёнаў. Значэнне слова, і пісьмовага, і асабліва вуснага, у сярэдневяковай культуры было надзвычайным. Малітвы ўспрымаліся як спосаб зносін з Богам і святымі, казані на біблейскія сюжэты — як прыклад для штодзённага жыцця.

Менавіта ў вуснай народнай творчасці на працягу стагоддзяў выпрацоўвалася, шліфавалася і ўдасканальвалася роднае слова, народ выказваў свае заповітныя мары і памкненні. Яно, як каштоўная

Вусная народная творчасць — каштоўнае духоўнае багацце

духоўная спадчына, клапаціліва перадавалася з пакалення ў пакаленне.

Вуснапаэтычная творчасць замацоўвала многія маральна-этычныя нормы, якія рэгулявалі адносіны людзей у грамадстве і сям'і. Дзякуючы гэтым нормам чалавек доўгі час жыў у гармоніі з прыродай, пакланяўся ёй і аберагаў, тым самым баронячы сваё атачэнне.

Жанры вуснай народнай творчасці

Вусная народная творчасць на тэрыторыі Беларусі прадстаўлена практычна ўсімі жанрамі: каляндарная і сямейна-абрадавая паэзія, замовы, казкі, паданні і легенды, прыказкі і прымаўкі, загадкі, народны тэатр у розных яго формах, сацыяльна-бытавыя песні. Многія гераічныя падзеі нашай мінуўшчыны дастаткова поўна адлюстраваны ў казках пра асілкаў і волатаў. Глыбокія і каларытныя былі песенныя цыклы, якія выконваліся на вяселлях, пахаваннях, падчас каляндарных свят.

3. Рукапісныя кнігі. Асноўным сродкам фіксавання і пашырэння інфармацыі да вынаходства кнігадрукавання былі рукапісныя кнігі. На тэрыторыі Беларусі яны з'явіліся разам з хрысціянствам і ствараліся пры манастырах і цэрквах, а пазней — пры княжацкіх дварах. Адным з найстаражытнейшых помнікаў славянскага пісьменства з'яўляецца *Тураўскае евангелле*, створанае ў XI ст. Яго тэкст напісаны кірыліцай. Тураўскае евангелле ўпрыгожана застаўкамі — рознакаляровымі вялікімі літарамі. Матэрыялам для гэтай рукапіснай кнігі паслужыў пергамент. Вокладка была зроблена з дзвюх дошак, абцягнутых скурай, а загортвалася кніга з дапамогай спражкі.

Надзвычай багаты, унікальны матэрыял пра ўмовы жыцця, светапогляд людзей той эпохі ўтрымліваюць *агіяграфічныя* творы (жыццяпісы або жыцці святых). Хрысціянства (а разам з ім і некаторыя культурныя традыцыі) Русь запазычыла з Візантыі. Агіяграфічная літаратура не з'яўляецца выключэн-

Тураўскае евангелле. XI ст.

Растлумачце, як узніклі выразы «чырвоны радок», «літара ў літару».

Жыцці святых

Мініяцюра з выявай св. Лукі.
Аршанскае евангелле. XII ст.

Аршанскае евангелле — рукапісны помнік, створаны, верагодна, у Полацку ў XIII ст. Назву помнік атрымаў ад г. Орша, дзе ў адным з манастыроў быў знойдзены ў 1812 г. сярод рэчаў, раскіданых французамі. Рукапісны помнік мае высокамастацкае афармленне. У евангеллі змешчаны дзве мініяцюры з выявамі евангелістаў Лукі і Мацея. Цікавасць уяўляюць вялікія літары, скампанаваныя з выяў чалавечых і звярыных фігур і стылізаваных раслінных парасткаў. Напрыклад, літара «Д» мае выгляд сілуэта чалавека, які сядзіць на плечым крэсле. На каленях чалавека ляжаць цымбалы, на якіх ён грае.

Выкажыце здагадку, якая вялікая літара паказана на ілюстрацыі.

нем. Мэтай напісання твораў гэтага жанру было стварэнне «прыкладаў жыцця». На тэрыторыі Беларусі былі распаўсюджаны жыцці князёў-пакутнікаў Барыса і Глеба, ігумена Аўраамія Смаленскага і іншых, ствараліся жыцці Ефрасінні Полацкай і Кірылы Тураўскага.

Ужо з XI ст. пашыраюцца летапісы. Найкаштоўнейшай крыніцай па дзяржаўнай, хрысціянскай гісторыі ўсіх усходніх славян і беларускіх зямель з'яўляецца «Аповесць мінулых гадоў». Складзена яна ў Кіеве ў пачатку XII ст. на аснове даўнейшых летапісных тэкстаў. Тут знаходзім звесткі пра рассяленне славянскіх плямёнаў, раннюю гісторыю Полацкага княства, князя Ізяслава Брачыславіча, а таксама інфармацыю пра гарады на тэрыторыі Беларусі.

Чаму тэксты рукапісных кніг упрыгожвалі мініяцюрамі, а саму кнігу — каштоўным акладам?

Летапісанне

Чым было абумоўлена напісанне летапісаў у манастырах?

Каменнае дойлідства

З пэўнай доляй імавернасці можна казаць пра летапісанне ў Полацку. На думку беларускіх даследчыкаў, летапіс мог пачынацца з падзей княжання Васіля Святаславіча ў Полацку ў 1132 г., а першыя запісы былі зроблены ў манастыры, заснаваным Ефрасінняй Полацкай, сястрой князя Васіля.

4. Характэрныя рысы архітэктуры. Русь прыняла хрысціянства ад Візантыі, і амаль у гэты ж час у Кіеў прыбылі першыя візантыйскія дойліды, вядомыя ва ўсім хрысціянскім свеце. Да канца X ст. на Русі не было каменнага і цаглянага будаўніцтва, панавалі драўляныя пабудовы. З прыняццем хрысціянства на тэрыторыі Беларусі з'явілася манументальная архітэктура. Помнікам *каменнага дойлідства* з'яўляецца пабудаваны ў сярэдзіне XI ст. у Полацку пры князю Усяславу Брачыславічу *Сафійскі сабор*. Узведзены ён быў пасля падобных будынкаў у Кіеве і Ноўгарадзе, але не саступаў ім ні па паметрах, ні па мастацкай выразнасці. Узвядзенне Сафійскага сабора звязана з ростам палітычнай ролі Полацкага княства.

Архітэктурныя школы

Архітэктура на тэрыторыі Беларусі ў XI–XIII стст. знаходзілася пад моцным уплывам візантыйскай тэхнікі будаўніцтва і аздаблення царкоўных і свецкіх будынкаў. Паступова на аснове мясцовых традыцый фарміраваліся новыя падыходы да будаўніцтва і функцыянавання манументальнай архітэктуры. Даследчыкі выдзяляюць дзве архітэктурныя школы: полацкую і гарадзенскую.

Самастойная архітэктурная школа ў Полацку склалася ўжо ў першай палове XII ст. У такой тэхніцы пабудаваны Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра, царква ў гонар Параскевы Пятніцы (царква з магільняй), Барысаглебская царква Бельчыцкага манастыра і інш.

Са старадаўніх цэркваў Гародні да нашых дзён захавалася Барысаглебская, або Каложская, царква,

АРХІТЕКТУРНЫЯ ШКОЛЫ

ПОЛАЦКАЯ

- прыўзнятасць цэнтральнай часткі храма;
- «паласатая» кладка «са схаваным радам»;
- какошнікі спічастай формы;
- вежападобны, ярусны выгляд храма

Спаса-Праабражэнская царква ў Полацку

ГАРАДЗЕНСКАЯ

- кладка сцен з раўнамерным чаргаваннем палос плінфы, прыродных валуноў і раствору;
- дэкор фасадаў рознакаляровай пліткай і паліраванымі валунамі;
- выкарыстанне галаснікоў;
- падлогі, пакрытыя глазураванай керамічнай пліткай з геаметрычным арнаментам

Барысаглебская (Каложская) царква ў Гародні

у якой адлюстраваліся характэрныя рысы гарадзенскай архітэктурнай школы.

Каменныя царкоўныя пабудовы XII ст. апроч Полацка і Гародні былі яшчэ ў Віцебску, Навагарадку, Тураве. Лічыцца, што майстроў у Віцебск запрашалі з Балгарыі або Грэцыі, таму што пры будаўніцтве Благавешчанскай царквы выкарыстоўваўся будаўнічы прыём чаргавання радоў плінфы і каменных блокаў.

Развівалася і свецкае будаўніцтва. У гарадах пачалі ўзводзіць уязныя брамы. Пазней у выніку заходнееўрапейскага ўплыву з'явіліся абарончыя вежы ў Бярэсці, Гародні, Тураве і інш. Але да нашых дзён захавалася толькі Камянецкая. Пры яе будаўніцтве майстры ўпершыню выкарысталі элементы цаглянай готыкі.

Камянец. Акварэль Напалеона Орды. Канец XIX ст.

Дакажыце, што Камянецкая вежа — помнік раманскага стылю з элементамі готыкі.

Творы
дэкаратыўна-
прыкладнога
мастацтва

Чаму на першай беларускай паштовай марцы, выпушчанай у 1992 г., быў адлюстраваны менавіта крыж Ефрасінні?

5. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Чалавек заўсёды меў патрэбу акружаць сябе прыгажосцю. Для аздаблення адзення, дома, прадметаў побыту, інтэр'еру шырока выкарыстоўвалі арнамент. Упрыгажэнні і прадметы рэлігійнага прызначэння былі папулярныя і сярод гараджан, і сярод вясковых жыхароў.

Разам з разьбой па дрэве і косці, вышыўкай і ткацтвам развівалася ювелірнае мастацтва. Археалагі знайшлі мноства сведчанняў існавання ювелірных майстэрняў у Полацку, Віцебску, Тураве, Ваўкавыску. Майстры Сярэднявечча валодалі рознымі тэхнікамі, дзякуючы якім стваралі рэчы неверагоднага характа.

Пры манастыры, заснаваным Ефрасінняй Полацкай, была майстэрня, дзе рабілі аклады для ікон і іншыя прадметы царкоўнага ўжытку. Полацкая княгіня-ігумення была заказчыкам унікальных фрэсак для Спаса-Праабражэнскай царквы, якія захаваліся практычна цалкам. Таксама па яе замове полацкі майстар *Лазар Богша* ў **1161 г.** вырабіў славыты крыж, які зрабіўся нацыянальнай святыняй Беларусі. На жаль, крыж Ефрасінні Полацкай знік падчас Вялікай Айчыннай вайны. У **1997 г.** ён быў узноўлены і цяпер захоўваецца ў саборы Полацкага жаночага Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра.

Шахматныя фігуркі, знойдзеныя на тэрыторыі Беларусі. XII ст.

Багатая, яскравая і шматгранная культура тэрыторыі Беларусі ў IX–XIII стст. стаяла ў адным шэрагу з самабытнымі культурамі свайго часу. Пры гэтым яна мела свае ўнікальныя рысы: дзве архітэктурныя школы, яскравыя помнікі розных відаў мастацтва.

калі ў свеце...

X–XII стст. — пашырэнне
фрэскавага жывапісу
і кніжнай мініяцюры

на тэрыторыі Беларусі...

XII ст. — фрэскавыя роспісы
ў Спаса-Праабражэнскай царкве
г. Полацка, кніжная мініяцюра
ў Тураўскім, Полацкім евангеллях

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дакажыце на канкрэтных прыкладах, што на тэрыторыі Беларусі ўжо з XI ст. было распаўсюджана пісьменства.
2. Дакажыце, што рукапісныя кнігі з'яўляюцца выбітнай матэрыяльнай і духоўнай каштоўнасцю.
3. Вызначыце адметныя рысы архітэктурны IX–XIII стст. на тэрыторыі Беларусі.
4. Апішыце крыж Ефрасінні Полацкай як рэлігійную рэліквію і гісторыка-культурную каштоўнасць.
5. Намалюйце постар або стварыце інфаграфіку на тэму «Развіццё культуры на тэрыторыі Беларусі ў IX–XIII стст.».